

УДК 316.422

Довбня О.М.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна**„РЕВОЛЮЦІЯ ЗВЕРХУ” І ПРОБЛЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ
В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Вісімнадцять років незалежності України доводять, що труднощі просування країни до демократії та становлення громадянського суспільства породжені сформованою колишніми й нинішніми керівниками держави політичною та соціальною пасивністю населення. Робиться висновок відносно того, що умовою піднесення політичної культури та формування громадянського суспільства в Україні є реформування виборчої системи з метою посилення контролю виборців над тими, кого обирають, та посилення відповідальності останніх за реалізацію перевибірних обіцянок.

Ключові слова: „революція зверху”, громадянська активність, громадянське суспільство, патрональне президентське правління, соціальна ексклюзія.

Довбня А.Н.

**„РЕВОЛЮЦИЯ СВЕРХУ” И ПРОБЛЕМЫ ГРАЖДАНСКОЙ АКТИВНОСТИ В
УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ**

Восемнадцать лет независимости Украины показывают, что трудности в продвижении страны к демократии и становления гражданского общества вызваны сформированной прежними и нынешними правителями государства политической и социальной пассивности населения. Делается вывод относительно того, что условием подъема политической культуры и формирования гражданского общества в Украине является реформирование избирательной системы с целью усиления контроля избирателей над избираемыми и усиления ответственности последних за реализацию предвыборных обещаний.

Ключевые слова: „революция сверху”, гражданская активность, гражданское общество, патрональное президентское правление, социальная эксклюзия.

Dovbnja O.

**„REVOLUTION FROM ABOVE” AND PROBLEMS OF CIVIL ACTIVITY IN
UKRAINIAN SOCIETY**

Eighteen years of independence of Ukraine show that difficulties in moving of country toward democracy and caused formed the and present rulers of political and social passivity of population. The sluggishness of population hampers becoming in the country of civil society which is major foundation of democratic transformation. A conclusion is done in relation to that the condition of promoting of political culture and civil activity in Ukraine is reformation of election legislation in the direction of creation of such system of mutual relation between electoral bodies or public servants, at which electors actually would elected bodies and responsibility of the last for realization of pledges rose.

Key words: „revolution from above”, civil activity, civil society, patronal presidential rule, social exclusion.

Вісімнадцять років незалежності України підтвердили, що важливішим фактором формування демократичної політичної системи є наявність громадянського суспільства, яке характеризує всю сукупність різних форм соціальної активності населення, що не зумовлена діяльністю державних органів і не являє собою певний рівень самоорганізації соціуму. У свою чергу цей рівень зумовлений реальною свободою особистості, яка стає

можливою лише у країнах справжньої демократії, де не держава панує над суспільством та його громадянами, а суспільство має пріоритет щодо держави.

Останні два десятиліття все більше уваги дослідників звертається на специфіку формування громадянського суспільства в країнах Центральної та Східної Європи. Якщо на Заході історично громадянське суспільство формувалося шляхом розвитку громадських ініціатив знизу, виникнення активістського типу особистості, з свідомістю, політичною поведінкою, притаманною середньому класу – соціальної бази громадянського суспільства, то на Сході подібний процес ускладнювався умовами гетерогенного соціуму, хоча затребуваність громадянського суспільства цілком очевидна. Його становлення передбачає не тільки відповідну трансформацію суспільних відносин, а й появу „нової людини” – громадянина.

У дослідженнях, присвячених проблемам становлення громадянського суспільства, на пострадянському просторі (в тому числі й в Україні) як правило погоджуються з тим, що шляхи виникнення цієї важливішої основи державності важко оцінювати за західними стандартами. Адже населення тут було виховано у дусі утриманства, очікування захисту від „доброї влади”. На цю несприятливу особливість формування політичної культури громадянськості й відповідальності звертають увагу українські політологи В. Полохало, В. Антонечко, Є. Головаха, С. Катаєв, І. Кресина, О. Стойка, С. Балан, О. Ванников, А. Ткачук, В. Білецький, російські дослідники Б. Блехман, О. Панарин, Т. Самсонова, А. Сеняков, В. Граждан, Р. Артеменко, М. Кузьмин. Тенденції забезпечення громадського інтересу в суспільстві та держави досліджує польський політолог Е. Шацький. Особливості змісту й динаміки протестних настроїв у пострадянських країнах відзначають і деякі відомі теоретики Заходу (говорячи, наприклад, про так звані „кольорові революції”) – Дж. Голдстоун, К. Брінтон, Дж. Данн, С. Хантінгтон, І. Валлерстайн, Ш. Ейзенштадт, С. А. Грін, Г. Хейл.

Перехід до громадянського суспільства – історично тривалий і надто важкий для народу, який довгий час жив в умовах двох найбільш реакційних імперій – Російської та Австро-Угорської. Цей народ ніколи не знав ані справжньої свободи, ані демократії, а отже, не був творцем своєї історії: всі перетворення соціального буття проводились „зверху”. Хоча, зауважимо, у кінці ХХ – на поч. ХХІ ст. в австро-угорській частині тодішньої України була спроба стати на шлях конституційного розвитку, та елементи громадянського суспільства почали там складатися лише у 1920-1930-х роках. Загалом же ні російській, ні австро-угорській монархіям потрібні були піддані, а не громадяни. Елементарні правила взаємостосунків підданих із державою мали неорганізований характер і склалися стихійно. При цьому лояльність підданих до держави, навіть за їх низького рівня життя, підтримували звичай, страх перед владою та церква.

У переважно селянських країнах труднощі та жертви першої світової війни могли породити тільки бунтарські виступи, а не соціалістичну революцію. І саме тому „соціалістична” революція у жовтні 1917 р. перетворилася на насильницьке захоплення влади лівими партіями, які скористалися мріями селян про землю й мир. Криваві роки громадянської війни у соціально незрілому суспільстві викликали в населення природне бажання до порядку, стабільності, що стало основою встановлення сильної влади. Поступово склалися умови для виникнення адміністративної, вождистської партії та командно-адміністративної системи управління. Деякий сплеск революційного ентузіазму й активності виявився у 20-ті роки ХХ ст., коли виникали різні форми неформальних творчих, виробничих союзів, кооперативів, суспільних організацій., але він завершився посиленням центрального планування не лише економіки, а й суспільного життя, освіти, культури тощо. Зрештою різні форми суспільних асоціацій створювались на єдиній політичній основі. Так, у 1932 р. ВЦИК СРСР прийняв документ „Про заснування добровільних товариств, реєстрації та контроль за їхньою діяльністю”. Після цього впродовж понад 20 років нові суспільні організації практично не утворювались. Іншими словами, складалась жорстка вертикаль влади, а не елементи громадянського суспільства,

навпаки – все більше перемагали принципи тоталітаризму, які не послабила навіть перемога у великій війні.

„Хрущевська відлига” 1950-х років теж не створила умов для становлення громадянського суспільства й правової держави. Адміністративно-командна система, що стримувала активність населення, була збережена майже в повному обсязі, а протести невдоволеного населення (переважно промислових робітників) жорстоко придушувались, як і паростки інтелектуальної свободи, що виявлялись у дисидентському русі. Останній має особливе значення для формування елементів громадянського суспільства, оскільки саме тут народжувалась боротьба за права людини, за необхідні суспільні зміни та реформи, проголошувались єретичні для державної моноідеології ідеї конвергенції двох соціальних систем.

Не дивлячись на окремі перемоги (у космічній галузі, наприклад), СРСР не зміг скористатися такою ж мірою досягненнями науково-технічної революції, як західноєвропейські країни, США та Японія. Приблизно до середини 1960-х рр. Населення Європи та Японії не набагато краще населення Радянського Союзу. Але науково-технічна революція дозволила європейським країнам та Японії стрімко випередити СРСР за цими показниками. Багато підприємств Радянського Союзу (й України, зокрема) було збитковими, їхнє обладнання застаріле. На момент проголошеної у середині 1980-х років М. Горбачовим „перебудови” населення переважно пасивно чекало подальших кроків керівництва, не даючи віри його обіцянкам та декларованій гласності. Одним із таких кроків „назустріч людям” був закон, прийнятий Верховною Радою СРСР у травні 1988 р. „Про кооперацію”, який дозволив виявляти приватну ініціативу та підприємництво. Показово, що перші кооперативи стали виникати у сфері харчування та виробництва сувенірів, що свідчило про те, що ні населення, ні самі партапаратчики не сприйняли цей закон як серйозну заявку на глобальні зміни у структурі виробництва великої країни. Всі зрозуміли, що кооперативам відводилась другорядна по відношенню до державних підприємств роль, вони мали наповнити ринок товарами народного споживання та „зв’язати” надлишок грошової маси у населення. Проте позитивним моментом було те, що у соціальному плані кооперативний рух міг породити середній клас – та не судилося.

Не зважаючи на те, що умови для створення кооперативів були досить прийнятними (звільнення від податків на 3-5 років, відсутність перевірок підприємств, надання одновідсоткових кредитів тощо), більшість населення не змогло ними скористатися через свою пасивність, зумовлену підданською політичною та економічною культурою. До того ж їхні грошові заощадження у збербанках були „заморожені”. Натомість пільгами скористався криміналітет, певна частина партійної та комсомольської номенклатури, і на момент розвалу СРСР до влади у незалежних республіках прийшли „революційні” націонал-демократи без досвіду керівництва й управління. Останні переважно й складали нову команду президентів. Так, у першого президента України Л. Кравчука була слабка команда, яка не могла впоратися з соціально-економічними труднощами перших років: гіперінфляція, невиплати зарплат. Справдилося пророцтво З. Бжезинського, висловлене ним у книзі „Велике банкрутство. Народження й смерть комунізму в ХХ столітті” (1989), про те, що нова демократична еліта Росії народиться у радянсько-партійно-комсомольському середовищі, оскільки в роки соціалістичної диктатури ділові якості людей, підприємливість могли виявитись лише через партійну діяльність – єдино дозволений „вид бізнесу” [1, с. 253-254]. Такою ж мірою це стосується й України, де представники господарської, партійно-державної номенклатури та маргінальні (переважно кримінальні) приватизували державні „заводи, газети, пароплави”, кооперативи й приватний бізнес потрібні їм були лише для первісного швидкого накопичення капіталу (зрозуміло, не у сфері виробництва, а у торгівлі, посередництві тощо). У хвилі тотальної економічної кризи захлинулося велике виробництво, а дрібне й середнє підприємництво та фермерство не стало на ноги, бо не отримало жодних для цього сприятливих умов.

Представники останніх нерідко підпадали під владу місцевих державних, а пізніше кримінальних „феодалів”. Відтак активний середній шар суспільства не склався.

Новими можливостями змогли скористатися три групи населення, які й склали сьгодні шар „нових підприємців”. Це перш за все номенклатура, криміналітет, певна частина колишніх інженерно-технічних працівників і викладачів вищих навчальних закладів. На той час суспільна власність вже була поділена між потужними групами й кланами. У 1994 р. відбувається „закриття” вищого класу: він створює приватні клуби, спілки, школи, політичні об’єднання. Саме один із таких політичних утворень – Спілка підприємців у 1994 р. висунув свого кандидата на посаду президента країни – Л.Д. Кучму. З його перемогою на виборах в Україні розпочато формування системи, якій американський політолог Г. Хейл дав назву „патрональне президентське правління”. Він характеризує цю систему такими елементами: 1) президентська влада, яку президент отримує в результаті регулярних прямих виборів, на яких є можливість голосувати вже не за чинного президента; 2) дуже великі формальні повноваження президента порівняно з іншими гілками влади; 3) на додаток до своїх формальних повноважень президент має ще широкий набір неформальних повноважень, що базуються на відносинах „патрон-клієнт” на стику державної влади й економіки [2, с.7].

У 1996 р. президент України Л. Кучма добився прийняття нової Конституції, яка передбачала сильну президентську владу (чим він і скористався, а саме активно звільнював й призначав губернаторів відповідно до сприятливих чи не сприятливих для нього результатів голосування). Здійснення президентської влади в умовах „патронального президентського правління” надто залежить від ставлення до президента з боку економічної та політичної еліт.

На кінець 1990-х років у країні поступово сформувалась система великих корпорацій-конгломератів, у розпорядженні яких уже були значні можливості впливу на політику, включаючи ключові ЗМІ. Народне добро опинилося в руках 3-5 % найбагатших людей України. Один із них – В. Пінчук – у статті „Капітал” писав, що сама сучасна українська державність значною мірою своїм формуванням зобов’язана національному бізнесу, а „бізнесмені першого національного призову збирали по обламках індустрію країни... створювали нову економіку нової України з хаосу, з пилу перших пострадянських років...” [3, с.5]. Він вимагає поваги до олігархів з боку народу. Проте, чи створила економічна еліта нові виробництва на основі надсучасних технологій, чи почала випускати конкурентоспроможну вітчизняну продукцію? Ні. Скупивши за безцінь промислові підприємства, шахти і т.ін., вона всі 18 років нещадно експлуатує те, що створювали попередні покоління.

Внаслідок злиття двох сил – влади й капіталу – сформувався напівкримінальний кланово-олігархічний феномен. Хижацький крупний капітал не був зацікавлений і не сприяв появі малого й середнього бізнесу. Згубний вплив він здійснював і на інститути демократії. Продажними виявились не лише ЗМІ, а й посади, місця в парламенті. Кандидат у депутати без грошей перетворювався на німого, і маючи найцікавіші та найкорисніші ідеї, він втрачав можливість донести це до виборців, оскільки вже всі ЗМІ отримали своїх хазяїв.

Підприємці, які б створили нові виробництва в економіці, не з’являлись. Країна не розвивалась і тому стрімко відставала не лише від розвинених країн, а й навіть від слабих сусідів. Іноземні інвестори цікавляться зараз лише традиційними галузями України, а також у сфері фінансових угод, торгівлі. Успішні в технологічному сенсі країни не тільки обходять нас за економічними показниками, а й вступаючи у взаємодію, автоматично нав’язують нерівний обмін, виснажуючи українську економіку та заганняючи її на все нижчі щаблі світової ієрархії.

Сучасна економічна криза виявила всю згубність економічної політики українського керівництва: постійне скорочення чисельності населення, його старіння, важка й мало оплачувана праця (за 42 години на тиждень середня заробітна плата українського

працівника 1735 грн., натомість робочий тиждень у Німеччині на 4 години коротший, а оплата у 10 разів більша). Усе це змушує наших співвітчизників шукати „щастя” за кордоном [4, с.1], поповнюючи армію трудових мігрантів. Загальна чисельність останніх, згідно з даними різних джерел, складає від 3 до 7 мільйонів чол. [5, с.2].

Сьогодні в Україні ледь не половина працездатної молоді працює в охоронних організаціях. Практично це виражається у збільшенні явищ девіантної поведінки, у феноменах десоціалізації й звичайного здичавіння. В країні вже понад десять років спостерігається процес, якому соціологи дали назву „соціальна ексклюзія” [6, с.67].

У 2004 р. ситуація в Україні загострилася. Назріли проблеми невідповідності неформальних установок у суспільстві та формальних приписів. За відсутності діалогу, точніше – механізму діалогу, конфлікт між очікуваннями людей і владою трансформувався у конфронтацію. Політичні партії, яких на початок 2004 р. було близько 100, не відігравали ролі з’єднувальної ланки між зародками громадянського суспільства і державою. Вони переймалися боротьбою за владу, а не захистом інтересів різних соціальних груп, які в свою чергу „дозволяли” партіям бути поза контролем з боку виборців. Суспільні організації й об’єднання, що з’являлися, в особі своїх фундаторів прагнули ставати державними, або командами з організації перемоги на виборах своїх лідерів. Вищі ешелони влади, розділені корпоративними інтересами на певні впливові угруповання, дотримувались різних стратегічних цілей і виявляли непримиренність у боротьбі за вплив і ресурси, залишаючи поза увагою загальнонаціональні інтереси. Рівень довіри до влади та її представників з боку народу був вкрай низьким, як і його політична активність. Водночас влада була практично непідконтрольна громадянам. Як і за часів Л. Брежнєва, багато керівників розглядали сферу управління як свою власність. Можна стверджувати, що наявний політичний режим був неспроможний забезпечити цивілізовані відносини між державою та громадянами.

За таких умов опозиція (політична, а не соціальна) одержала перемогу, мобілізувавши великі маси людей на вуличні протести, що привели до „помаранчевої революції”. Через нерозвиненість громадянського суспільства, слабких переговорних здібностей вести діалог із владою від імені суспільства вступила політична сила, яка будувала свою аргументацію на тезах справедливості. І це зрозуміло, оскільки поняття справедливості лише почасти формується формальними законами, а в основному в ньому переважає мораль та інші неформальні установки. Але сила, що прийшла до влади на тезах справедливості, майже нічого не зробила для того, щоби справедливість стала законом. Кольорова революція, яку деякі західні політологи називали демократичним проривом, не змогла в Україні повністю демонтувати систему патронального президентського правління. Отримавши владу, „нові” політичні сили, народжені в оточенні президента Л. Кучми, налякалися можливості появи „після Майдану” організацій і асоціацій громадянського суспільства. Активність деяких активістів виявилася незатребуваною.

В Україні за президентства В. Ющенка з 2005 по 2008 рр. водночас виявлялись протилежні тенденції – демократії та авторитаризму. Наступні події свідчили, що „помаранчева” революція була ще однією спробою косметичного реформування зверху. Вся епоха „помаранчевої революції” позначалася на долі України негативно: втрачено багато часу у марній політичній боротьбі на шкоду справжній демократизації. Уже в 2005 р. було розпочато „передвиборний цикл”. Швидкоплинні зміни уряду заважали займатися нагальними реформами, питаннями економічної стратегії. При цьому наші керманічі не забували вихвалитися досить непоганим зростанням ВВП у 2005 р. (що, до речі, пояснювалося зростанням з 2005 р. ціни на сировину, а в Україні головними експортними продуктами були зерно і сталь). Тоді ж почалося масоване кредитування українських банків західними банками, що в свою чергу стимулювало споживче кредитування всередині країни, торгівлю й будівництво. Проте в 2008 р. цьому „благополуччю” настав кінець: впали ціни на сировину, перекрилися канали кредитування української економіки

Заходом, почався спад промисловості й торгівлі, врешті решт падіння ВВП досягло 20%. Почалася боротьба за владу і вплив під гаслами „наведення порядку”. Навесні 2009 р. президент В. Ющенко запропонував новий проект Конституції України, в якому голова держави наділявся більш широкими повноваженнями. Це є спробою відновити патрональне президентство на новому рівні.

Водночас реалії та динаміка соціополітичного розвитку на початок чергової президентської виборчої кампанії 2010 р. дають безліч свідчень того, що сьогодинішній „середній українець” не має особливих прагнень ставати суб’єктом змін, які відбуваються в країні. Хоча в оприлюдненому 500-стрінковому дослідженні „Українське суспільство в 1992-2007 роках. Динаміка соціальних змін” академік НАНУ, директор інституту світової економіки і міжнародних відносин НАНУ Ю. Пахомов доходить висновку: „Україна – країна, що не відбулася. Неспроможність країни багатогранна: це беззаконня і безсилля правових інститутів, підлеглість влади бізнес-мафії; це вседозволеність привладного криміналітету; тотальний підкуп електорату під час виборчих кампаній; багаторічні між владні конфлікти, що трясуть країну; це, нарешті, засилля споживацької моделі суспільства, яка, будучи жебрацькою, геть блокує процеси перетворення країни з низько технологічної на високорозвинену” [7, с.2].

Україна зробила великий крок на шляху перетворення у напівколонію чи то напівпериферію. Ю. Пахомов наводить такі дані: лише 8 % дорослого населення позитивно відповідають на питання: „Чи є в країні демократія?”, і це при цьому, що більше половини населення найкращим ладом називають саме демократію. 78% респондентів взагалі заперечують наявність в Україні демократії; 69,5% опитаних оцінюють вибори як нечесні й невірні; 86,5% переконані, що в країні відсутні рівні можливості. Прибічників приватної власності – лише 8,4%. Безвихідь ситуації все більше підштовхують суспільну думку до висновків про необхідність зміни наявного суспільного ладу, який влаштовує лише 4,5% населення, а не влаштовує – 41,6%. До того ж понад 40% громадян вважають необхідним зміну суспільного ладу радикальним чином. Показники невдоволення ладом і розчарування ним складають 91,3% [7, с.2]. Проте інші численні емпіричні дослідження підтверджують, що більшість українського населення обрала для себе роль стороннього спостерігача інституціональних і економічних трансформацій, ініційованих вузьким колом політичної та ділової еліт, а також елітоутворювальними групами. „Середній” українець може „поворотіти”, відповідаючи на питання соціологічних опитувань, але у житті обирає стан різко зниженої соціополітичної життєдіяльності.

Менталітет не громадянськості „середнього” українця як важливіша складова його характеру ось уже вісімнадцять років є, як не парадоксально, захисним механізмом в умовах тотальної вразливості людини, його залежності від політики центральної та місцевої влади, перманентного падіння рівня життя для більшості населення.

У 2004 р. в Україні тільки-но з’явилися можливості громадянської участі, які могли би стати поштовхом виникненню й розвитку громадянського суспільства. Але вони були надто слабкими. Та й не могли бути інакше, оскільки ще не віджилий обциний колективізм соціалістичної модифікації, що не сприяло вихованню у людей поваги до закону, власності й чужих прав. А без цього – годі й чекати справжнього громадянського суспільства. За часі радянської однопартійності формувалася авторитарна підданська свідомість, а політична участь громадян мала здебільшого ритуальний характер. На цих особливостях й паразитують нинішні архітектори „вертикалі влади”, адже інстинкт суспільного самозбереження за всяку ціну, зосередженість людей на природному прагненні вижити тут і зараз, відчуття власного безсилля – усе це звужує горизонт особистісного розвитку, в принципі орієнтованого на індивідуальну відповідальність.

У вищезазначеній ситуації основою життєвої позиції при визначенні способу поведінки стає бажання прилаштуватись до будь-яких умов соціополітичного буття. Таким є сформований спосіб життя „середньостатистичного” українця. Наявне явище

масової, усвідомленої особистісної прихильності до самообмеження життєвих потреб, точніше – феномен само ототожнювання з такими сталими зразками поведінки, які само по собі виключають появу громадянської ідентичності, пригнічуючи паростки громадянської свідомості.

Формуванню громадянської політичної культури і підвищення активності населення може сприяти реформа виборчого законодавства у бік збільшення відповідальності представників влади перед виборцями, контролю над їхньою діяльністю з точки зору виконання прийнятих ними передвиборних зобов'язань, суспільних норм і правил.

ЛІТЕРАТУРА

1. Brzezinski Z. The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in Twentieth Century / Zbigniew Brzezinski. – New York, 1989. – 278 p.
2. Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия / Генри Хейл // Pro et Contra. – 2008. – №1 (40). – январь-февраль. – С.6–21.
3. Пинчук В. Капитал / В. Пинчук // Зеркало недели. – 2005. – № 49. – С. 1,5.
4. Время. – 2008. – 14 июня.
5. Ведерникова И. Украина – миру, государство – гражданам / Ведерникова И., Котляр А. // Зеркало недели. – 2009. – № 31. – С. 1–3.
6. Оксамитна С. Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму / С. Оксамитна, В. Хмелько // Соціологія і теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 66-77.
7. Пахомов Ю. Законы Ньютона и украинское общество / Ю. Пахомов // Время. – 2008. – 23 октября. – С. 1–3.

© Довбня О. М., 2009.